

Sanja DIMOSKI¹
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

PSIHOANALITIČKA TUMAČENJA PREDRASUDA SA OSVRTOM NA PREDRASUDE PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Ovaj rad se bavi tumačenjem predrasuda i specifično predrasuda prema osobama sa ometenošću iz perspektive jednog od brojnih teorijskih pristupa. Psihoanalitičko teorijsko stanovište spada u ona koja predrasude tumače ličnošću pojedinca. Istraživanje i tumačenje predrasuda prema osobama sa ometenošću jedna je od značajnih tema socijalnog modela ometenosti. Analizirana psihoanalitička tumačenja određuju predrasude, pa tako i predrasude prema osobama sa ometenošću, kao posledicu rada mehanizama odbrane, naročito projekcije. U radu je posebno diskutovana emotivna komponenta stava, s obzirom na njenu predominaciju kod predrasuda kao ekstremnih stavova. U ovoj analizi uzimana su u obzir i nesvesna emotivna reaganja koja mogu komponovati emotivnu ambivalenciju u odnosu na neki objekat stava. Predrasude prema osobama sa ometenošću dovođene su u vezu i sa iracionalnim emocionalnim reakcijama i nesvesnim fantazijama vezanim za objekat stava.

Ključne reči: predrasude, osoba sa ometenošću, psihoanalitička teorija, mehanizmi odbrane

UVODNA RAZMATRANJA

Jedna od *par excellence* tema socijalnog modela ometenosti su predrasude prema osobama sa ometenošću. Ovaj model ometenost određuje kao socijalno determinisanu, prevazilazi njeno pojednostav-

¹ sanja.dimoski@gmail.com

ljeno tretiranje kao oštećenja, te se fokusira na celokupnu ličnost osobe sa ometenošću, a naročito na njene socijalne interakcije i efekte te interakcije. Ometenost je rezultat interakcije ograničenja u sposobnostima i zahteva sredine (Kaplan, 1996), tako da zahtevi sredine postaju važno polje interesovanja u svim oblastima koje se bave ometenošću.

Prisustvo predrasuda je smisleno diskutovati i šire, u svim oblastima socijalne psihologije koje se tiču odnosa većine prema manjinskim grupama - grupama koje se doživljavaju kao različite, nepoznate, neprijateljske ili prema kojim se može utvrditi manifestno nezainteresovan odnos većine. Odnos prema osobama sa ometenošću može se tretirati kao deo šireg dijapazona odnosa društva prema osobama koje se opažaju kao različite (u verskom, nacionalnom, rasnom ili nekom drugom smislu).

Jedna od osnovnih karakteristika socijalnih stavova, a predrasude su vrsta ekstremnih stavova, je njihova složenost iz tri komponente: kognitivne (shvatanja i znanja o objektu stava), konativne (spremnost na prihvatanje ili odbacivanje objekta stava) i emotivne (osećanja i načini izražavanja osećanja prema objektu stava). Od intenziteta i kvaliteta emotivne komponente stava zavisi otpornost stavova na promene, njihov intenzitet izražavanja, kao i sklonost da se zanemare ostala dva aspekta stava. Ova komponenta stava od naročitog je značaja kod predrasuda i zbog toga svako izučavanje predrasuda neophodno se bavi emotivnom komponentom stava.

Emocionalne reakcije pojedinca na socijalne fenomene, kao i emocionalne reakcije pojedinca uopšte, mogu biti svesne i nesvesne. To znači da, osim svesnog uvida u svoje emocionalne reakcije, pojedinac može izražavati i reakcije kojih nije svestan i koje svesno ne može prepoznati. Ovakvi emotivni odgovori mogu biti determinisani nekim epitetima objekta stava (npr. izgledom, utiskom koji izaziva, različitošću od uobičajenog) ali i unutrašnjim, nesvesnim doživljajima pojedinca (njegovim iracionalnim strahovima, fantazijama o objektu, reakcijama vezanim za rana iskustva). U svojim emotivnim reagovanjima na socijalne fenomene, pojedinac ne mora emotivno skladno, harmonično reagovati, već njegovo reagovanje može imati karakter ambivalencije. Ne mora postojati sklad ili potpuni sklad u emotivnom reagovanju. Ono može podrazumevati raznorodne reakcije – one svesne, obično pozitivne (npr. saosećanje ili sažaljenje) kao i one zasićene negativnim

doživljajima (npr. iracionalni strahovi, fantazije, agresija projektovana na objekat stava). Ovakva emotivna ambivalencija ne može biti u potpunom skladu sa ostale dve komponente stava, uglavnom zasnovane na predašnjem iskustvu, promišljanju i znanju. Pojedinaac može znati da infekciju HIV virusom nije moguće preneti dodirrom, može podržavati društvene akcije koje poboljšavaju uslove lečenja HIV bolesnika, može osećati i sažaljenje prema ovim osobama, ali iracionalni strahovi i fantazije ga vode ponašanju izbegavanja. I ako čovek teži konzistentnom ponašanju, različite komponente stava ne moraju biti u skladu jedna sa drugom. Direkcija ili valencija stava (pozitivan ili negativan odnos prema objektu stava) kao i snaga određenih komponenti stava mogu biti različite. Kada se radi o predrasudama, karakteristična je predominacija emotivne komponente stava, a za očekivati je i postojanje čitavog dijapazona nesvesnih reakcija. Predrasude se često ne manifestuju javno, pojedinac se ponaša konformistički, uglavnom poštujući antidiskriminatorne društvene trendove, što dodatno otežava njihovo identifikovanje, naučno izučavanje i merenje.

Različite definicije predrasuda naglašavaju dominaciju emotivne komponente ove vrste socijalnih stavova i njihovu otpornost na menjanje, uprkos očiglednim argumentima. Gidens smatra da se predrasude oslanjaju na stereotipije koje je teško menjati čak i kada se radi o grubom izvrtanju stvarnosti (Gidens, 2003). Harding i saradnici (prema Rot, 2006) naglašavaju sledeće karakteristike predrasuda: odstupanje od norme racionalnosti, kršenje norme pravednosti i negiranje norme humanosti. Predrasude se definišu i kao negativno vrednovanje grupe ili pojedinaca na osnovu grupne pripadnosti (Crandall et al, 2002), ili kao posledicu izražavanja negativnih osećanja prema grupi i njenim pripadnicima ili kao negativno tretiranje grupe i njenih pripadnika (Brown, 1995).

Rot predrasude određuje kao logički neosnovane, uporno održavane i intenzivnim emocijama praćene stavove prema objektima ili klasama objekata (Rot, 2006), Trebješanin kao vrstu stava koji se ne zasniva ni na valjanom (proverenom) iskustvu, niti na racionalnim argumentima, afektivno opterećenim i veoma otpornim na promenu (Trebješanin, 2008), a Krstić (1988) navodi da se o predrasudama najčešće govori kao o stavu složene strukture, sa mnogobrojnim vezama prema deklarativnoj i stvarnoj ideologiji, etnocentrizmu, društvenom i grupnom po-

našnju u svim njihovim aspektima, socijalnoj percepciji, stereotipima. Dimoski (2011) predrasude koje su relativno trajno prisutne kod pojedinca, a tiču se relevantnih društvenih fenomena određuje kao stavove kod kojih postoji predominacija afektivne komponente stava i to njenog iracionalnog dela koji je često u vezi sa projekcijom agresije, potrebom za dominacijom i očuvanjem narušenog narcizma.

S obzirom na okolnost da su socijalni stavovi, pa tako i predrasude predmet izučavanja mnogih disciplina (sociologije, socijalne psihologije, političkih nauka, specijalne edukacije i rehabilitacije) postoji i veliki broj objašnjenja i tumačenja nastanka, održavanja i mogućnosti menjanja predrasuda koji se zasniva na različitim teorijskim pristupima.

Jednu od novijih podela teorijskih objašnjenja predrasuda dao je Akrami (2005). Razvrstao ih je na teorijske pristupe koji se zasnivaju na objašnjenjima u vezi sa ličnošću osobe koja ima predrasude, kognitivne pristupe i socijalnopsihološke, one koji naglašavaju važnost procesa socijalizacije. Psihoanalitičko tumačenje predrasuda, pa tako i predrasuda prema osobama sa ometenošću pripada objašnjenjima u vezi sa ličnošću.

Objašnjenja koja poreklo predrasuda vide u osobinama ličnosti onog pojedinca koji se sklon razvoju predrasuda, minimalizuju ili potpuno zanemaruju uticaj socijalnih razlika, ali i socijalnih kretanja na pojavu predrasuda. Ova objašnjenja predstavljaju teorijski antipod onim viđenjima koja naglašavaju grupnu dinamiku i socijalne odnose (npr.: teorija socijalne refleksije, Horowitz i Horowitz iz 1938; teorija socijalnoga identiteta, Tajfel i Turner iz 1979; model zajedničkog unutargrupnog identiteta, Gaertner i Dovid, 2000). Ovakav pristup svoju empirijsku potvrdu može naći u nalazima istraživanja koja govore da su osobe sklone predrasudama pripadnici različitih socijalnih staleža. Na ovu okolnost ukazivali su još Adorno (1950) i Allport (1954), u svojim temeljnim diskusijama o predrasudama, a u novije vreme npr. McFarlanda (2001).

Psihoanalitička tumačenja predrasuda

Osnivač psihoanalize, Frojd, nije se direktno bavio nastankom predrasuda mada je bio posvećen tumačenju nastanka moralnosti i religioznosti - fenomenima indirektno vezanim za odnos pojedinca

prema svetu oko sebe. Njegova psihoanalitička teorija bila je stimulativan podsticaj u tumačenju društva kao takvog. Kasnije, određen broj psihoanalitičara, bavio se objašnjenjem fenomena predrasuda.

Zajednički imenitelj različitih psihoanalitičkih, i šire, psihodinamskih objašnjenja predrasuda je, tumačenje repertoarom intrapsihičkih fenomena ili povesa, kao i osobina ličnosti nastalih u ranim objektnim interakcijama. Najuoštenije rečeno, razvoj predrasuda tumači se radom mehanizama odbrane koji funkcionišu na nesvesnom nivou, govoreći psihoanalitičkim jezikom. Mehanizmi odbrane, konstruisani tako da čuvaju Ego od anksioznosti, odnosno neprijatnih ili neprihvatljivih stanja i osećanja imaju ulogu u održavanju optimalnog psihološkog stanja pojedinca. U susretu sa osobama koje se doživljavaju kao različite, naročito tamo gde je različitost eksplicitan, spolja vidljiv atribut, angažuje se mehanizam odbrane, obično projekcija. Projekcija, kako ju je jednostavnim jezikom opisala psihoanalitičarka Džoan Rivijer (2008) predstavlja: „...naš prvi i osnovni način borbe protiv bola, napada ili bespomoćnosti...Putem ovog mehanizma svi bolni ili neprijatni utisci i osećaji bivaju trenutno izbačeni iz nas; pretpostavljamo da su oni negde drugde, a ne u nama samima. Ne priznajemo ih, odbacujemo ih kao sopstvene izraze i prebacujemo ih na nekog drugog“. Projekcija može biti provocirana nekim epitetom objekta (npr. njegov fizički izgled, znaci identiteta neke nacionalne grupe) ili/i unutrašnjim iracionalnim podsticajima (npr. iracionalni strah od zaraze, gađenje, fantazije vezane za higijenu). Veoma rečite ilustracije mogu se pronaći kod predrasuda prema određenim nacijama ili kulturama koje se doživljavaju i na osnovu fantazija vezanih za način života ili način zadovoljavanja fizioloških potreba pripadnika određene grupe i sl.

Mehanizmi odbrane, kako naglašava Sanford (navedeno prema: Rejk i Edkok, 1978.) imaju funkciju pražnjenja tenzije. Agresivni impulsi se prazne formiranjem predrasude prema nekoj manjinskoj grupi. Ovakav odnos može biti privatn ili javan, odnosno predrasude mogu postojati i bez manifestnog izražavanja. Po ovom mišljenju, na ispoljavanje predrasuda deluje socijalna situacija, dok je njihova uloga u pražnjanju napetosti univerzalna bez obzira na koji objekat stava se odnosi.

U modernom društvenom kontekstu koji promovise ravnopravnost i toleranciju dolazi do konformističkog modelovanja predrasu-

da, menjaju se načini izražavanja. Na snazi je npr. savremeni rasizam koji podrazumeva negiranje problema sa kojima se susreću pripadnici određene rase (Ekhammar i Akrami, 2003).

Savremenija psihoanalitička shvatanja naglašavaju kvalitet anksioznosti i sa tim u vezi mehanizme odbrane koji se tipično mobilisu kod određenih struktura ličnosti. Tako, osim aktuelnih podsticaja za javljanje predrasuda, naglašava se i važnost strukture ličnosti onog kod koga je formirana predrasuda. Osobe narcistički vulnerabilne, sa proganjajućim anksioznostima, potencijalno će biti sklonije usmeravanju agresije na „slabe“ pojedince u okruženju, kao kamuflažu sopstvenih „slabosti“. Istraživanje koje su sprovedi Ekhammar i Akrami (2003) pokazuje da su ispitanici koji su po strukturi ličnosti skloni preteranoj kontroli oni koji su u najvećoj meri skloni predrasudama.

Adornovo tumačenje predrasuda konceptom autoritarne ličnosti koje je bazirano na psihoanalitičkom korpusu objašnjenja svakako predstavlja fundamentalan doprinos izučavanju ove teme. Poznati tim sa Berklija, Adorno i saradnici (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford) su našli inspiraciju za svoju opsežnu studiju o sklonosti ka antisemitizmu u Fromovim (Fromm), Rajhovim (Reich) i Fenihelovima (Fenichel) delima, psihoanalizi i kritičkoj teoriji Frankfurtske škole. Kako neki autori navode (Rot, 2006.), ovo je jedno od najiscrpnijih i najstimulativnijih istraživanja u ovoj oblasti socijalne psihologije. Ispitujući više od 2000 ispitanika, složenom baterijom psiholoških instrumenata, autori su potvrđivali svoju osnovnu hipotezu, da u osnovi antidemokratske orijentacije leži određena struktura ličnosti. Svoje nalaze su predstavili u knjizi „Autoritarna ličnost“, objavljenoj 1950. godine.

Jedno novije tumačenje autoritarnu ličnost određuje kao onu koja teži autoritarnom društvenom uređenju, sklona je da izražava poslušnost, podređenost i pokorno prihvatanje autoriteta (Reber i Reber, 2001), što je u skladu sa stanovištem Adorna i saradnika iz 1950. godine. Tim sa Berklija je na osnovu empirijskog ispitivanja utvrdio 9 karakteristika autoritarne ličnosti (prema Bojanović, 1985.) To su:

1. Konzervativizam koji se manifestuje u prihvatanju vrednosti i standarda srednje klase i u njihovom rigidnom održavanju. Konzervativizam se manifestuje u npr. prihvatanju tvrdnji vezanih za poštovanje autoriteta kao vrhunskog imperativa.

2. Autoritarna submisivnost koja podrazumeva nekritičan stav prema idealizovanim autoritetima grupe.
3. Agresivnost koja se ispoljava u oštrom i strogom odnosu prema onima koji se doživljavaju kao različiti i koji krše konvencionalne standarde.
4. Antiintraceptivnost koja podrazumeva otpor i odbijanje da se pojedinac bavi bilo čim što podrazumeva individualnost, privatnost, imaginativnost i bavljenje sopstvenim psihičkim životom.
5. Poštovanje vlasti i pozitivan odnos prema njoj, što podrazumeva identifikovanje sa onima koji imaju moć.
6. Destruktivnost i cinizam koji se manifestuju kroz otpore i odbacivanje humanizma i humanih vrednosti.
7. Često korišćenje mehanizma projekcije kojim se u spoljašnji svet projektuju vlastiti negativni impulsi, te se svet doživljava kao opasno mesto iz kog vrebaju razne opasnosti.
8. Rigidnost mišljenja i sklonost uvažavanju praznoverica i stereotipija ogleđa se u postojanju rigidnih kognitivnih kategorija i prihvatanju određenih elemenata misticizma i dogmatizma.
9. Preterano interesovanje za seksualne nastranosti, njihovo oštro osuđivanje, ali i često pominjanje uz naglašeno moraliziranje.

Razvoj autoritarne ličnosti autori su tumačili psihoanalitičkim postavkama o važnosti ranih objektnih odnosa, specifičnim odnosima u porodici, a pre svega strogim i rigidnim postupanjem prema deci bez spontanosti i dovoljne emotivne interakcije. Autoritarne ličnosti su one nad kojima se u detinjstvu sprovodila stroga i beskompromisna disciplina naročito od strane oca što je indukovalo agresivne i neprijateljske odgovore koji nisu mogli biti izražavani prema pravom izvoru. Dolazilo bi do rada mehanizma odbrane - agresija bi se potiskivala kako bi bio izbegnut konflikt, a razvijala bi se identifikacija sa ocem, što je osnova mnogobrojnih kasnijih identifikacija sa moćnicima, autoritetima, vođama i sl. koja karakteriše autoritarne osobe. Pri ovom procesu, po psihoanalitičkom tumačenju, dolazi do idealizacije očeve figure, a sopstvena agresivnost se kanališe na razne načine, ali najčešće se pomera, usmerava na pripadnike manjinskih grupa, manjine ili bilo koje grupe koje imaju slabiji društveni status. Sindrom autoritarne ličnosti je komponovan da brani Ego od potisnute agresije (Bojanović, 2004).

Provera psihoanalitičkog teorijskog koncepta koji govori o ranim odnosima kao determinantama razvoja autoritarne ličnosti vršena je na osnovu produbljenih intervju sa ispitanicima koji su na skalama pokazivali visoke skorove. Porodice ovih ispitanika okarakterisane su kao „grube i sa pretećim tipom kućne discipline“. Odnosi među članovima porodice su uglavnom „zasnovani na prilično jasno definisanim ulogama dominacije“. U porodicama se zahteva striktno konvencionalno ponašanje dece, a svako ponašanje koje je izvan propisanih obrazaca se „načini strano Egu i ‘otcepljeno’ od ostatka ličnosti“ (Todosijević, 2008).

Istraživanje Todosijevića i Enyedi-ja obavljeno 2002. godine potvrdilo je izvornu koncepciju autoritarnosti kao heterogenog konstrukta. Oni su zaključili da se autoritarnost može delimično objasniti uticajem agresivnosti, alijenacije i anksioznosti, da se ne može redukovati ni na jedan od tih koncepata ili njihovu kombinaciju, te da autoritarnost pokriva samo deo psiholoških dispozicija za negativne stavove prema „drugima“. Agresivnost, a naročito primarna agresivnost ima značajan dodatni, direktni uticaj na nacionalističke stavove (Todosijević, Enyedi, 2002).

Bez obzira na kritike, koncept autoritarnosti je postao popularan i široko korišćen. F skala, originalno konstruisana od strane Adorna i saradnika, za merenje osobina ličnosti koje se vežu za autoritarnu ličnost, sastoji se od 38 tvrdnji koje naoko nemaju veze sa političko-društvenim stavovima. Meloen je pregledao mnoštvo studija o autoritarnosti (1993) i zaključio da je „F skala instrument za merenje antidemokratskih i fašističkih tendencija koji je sačuvao svoju validnost tokom vremena“ (navedeno prema: Todosijević, 1998). U našoj sredini, autori su koristili i revidirali ovu skalu (npr. Popadić).

Jedno, istorijski starije tumačenje predrasuda koje se može tretirati kao psihodinamsko je Dolardovo (Dollard, 1939), koji je veliki deo svog naučnog angažovanja posvetio pokušajima ujedinjavanja znanja većeg broja nauka - antropologije, sociologije, psihologije, ali i psihoanalize (Hol i Lindzi, 1983). Ovo stanovište nazvano je teorijom traženja žrtve ili teorijom o „žrtvenom jarcu“. Formiranje i ispoljavanje predrasuda je posledica agresije izazvane frustracijom. Frustracija dovodi do pražnjenja agresije koja se ne ispoljava prema autentičnim metama (npr. nadređenima, bliskim figurama i sl.) nego se pomera na mete koje su za to pogodne (manjinske, nezaštićene grupe) ili gru-

pama koje za to daju podsticaj (npr. pripadnici manjinskih verskih ili drugih organizacija). Ovaj proces dovodi i do eksternalizacije krivice koja bi mogla biti usmerena na samog sebe. Takođe, ovaj proces mogao bi biti usko vezan sa tendencijom ka proganjanju od strane rigidno strukturirane instance ličnosti odgovorne za savest i sklonost osećanju krivice - Nad Ja (Dimoski, 2011).

Veliki broj autora je pokušavao da empirijskim putem osvetli procese koji se odvijaju tokom nastanka „žrtvenog jarca“, npr: Berković 1961., Miler i Bugelski 1948., Vederli 1961., (navedeno prema: Rejk i Edkok, 1978). Empirijska istraživanja su pokazala da je sklonost ka pronalaženju „žrtvenog jarca“ u korelaciji sa osećanjem samopoštovanja. Oni sa niskim ili opadajućim društvenim statusom skloniji su manifestnom ispoljavanju predrasuda od onih sa visokim ili rastućim društvenim statusom (prema: Rejk i Edkok, 1978).

Kac i saradnici (1959) su apostrofirali učenje o funkcijama stavova (odnosno predrasuda) koje se više tiče objašnjenja vezanih za intrapsihičku determinisanost. Jednom od četiri osnovne funkcije smatrali su funkciju odbrane Ega koja je u osnovi psihoanalitički koncept o mehanizmima odbrane. Kod pojedinca dolazi do projekcije negativnih osećanja i oslobađanja od osećanja manje vrednosti i straha od nepoznatog (Popović i sar. 1988). Kacovo shvatanje govori o tome da se stavovi mogu izazvati unutrašnjim ili spoljašnjim tendencijama, frustrirajućim događajima, izazivanjem ili pojačavanjem potisnutih impulsa, sugestijom autoritarnih izvora. Ovakve stavove je teško menjati jer podrazumevaju skretanje agresije sa pravih na pomerene izvore (Rej i Edkok, 1978).

Psihoanalitičko tumačenje predrasuda prema osobama sa ometenošću

Priroda odnosa većine, osoba bez ometenosti prema manjini, osobama sa ometenošću svakako je kompleksna, ako ne i kontroverzna. Ovaj odnos dodatno je komplikovan sklonošću pojedinca ka konformističkom ponašanju i manifestnom inhibiranju izražavanja predrasuda pri svakoj proceni da lični stav nije društveno poželjan. Takođe, ni sam pojedinac koji ima predrasude ne mora biti u potpunosti svestan svojih otpora prema ovoj grupi ljudi. Psihoanalitička tumačenja pokušavaju

da osvetle upravo one nesvesne mehanizme koji postojanje predrasuda prema ovoj grupi ljudi čine tako kompleksnim i složenim za identifikaciju. Koliko je komplikovano utvrditi autentične stavove populacije bez ometenosti prema osobama sa ometenošću ilustrativno pokazuju istraživanja koja se bave stavovima prema ovoj grupi ljudi. Empirijski nalazi vezani za ovu temu pokazuju često postojanje nekonzistentnih rezultata empirijskih istraživanja iz kojih je teško donositi zaključke i preporuke za praksu (npr. Cambr, 2002 navedeno prema: Dimoski, 2011). Rezultati o neutralnom ili čak pozitivnom odnosu praćeni su kontroverznim podacima kvalitativne analize rezultata, dok je prevazilaženje sklonosti ispitanika da daju društveno poželjne odgovore često nemoguće. Nalazi se ne slažu ni oko značaja određenih varijabli (kontakt, pol, uzrast). Niz istraživanja (Antonak, 1981; Lindgren i Oermann, 1993; Stewart, 1990; Yaker, 1994) potvrđuje značaj faktora kontakta za razvoj pozitivnih stavova, dok Furnham i Pendred, 1983. i Matejić-Đuričić i Đuričić, 2007. (Furnham i Pendred, 1983, Matejić-Đuričić i Đuričić, 2007, prema Dimoski, 2011) ne potvrđuju značaj ove varijable. Empirijska istraživanja često ne pružaju dovoljno jasne smernice za društveno angažovanje (Dimoski, 2010).

Ovde treba podsetiti na viđenje nekih autora koji govore o tome da predrasude prema osobama sa ometenošću samo menjaju formu svog ispoljavanja kako bi se zadovoljio pritisak ka socijalnoj i političkoj korektnosti (Brojčin, 2008) ili se inhibira njihovo ispoljavanje da bi se zadovoljili zahtevi javnog sektora koji transparentno propoveda jednakost.

Psihoanalitička tumačenja objašnjavaju da u susretu sa osobama koje se doživljavaju kao različite, a zavisno od procene stepena i kvaliteta različitosti, dolazi do mobilisanja nesvesnih procesa, najpre procesa projekcije. Ovaj, kao i ostali mehanizmi odbrane, čuva i štiti pojedinca od svesnog prepoznavanja nelagodnih, neprijatnih, za svesni deo ličnosti neprihvatljivih doživljaja. Kontakt, susret sa novim ili različitim (osobama, situacijama) aktivira nelagodnost i neku vrstu zebnje pred nepoznatim. Vlastita anksioznost, kojoj poreklo može biti kako u susretu sa nepoznatim impulsima koji dolaze spolja, iz spoljašnjeg sveta (npr. susret sa telesno invalidnom osobom), tako i sa impulsima koji dolaze iznutra, iz intrapsihičkog sveta (npr. agresivni impulsi, iracionalni strah), projektuje se napolje, na druge, te se tako postiže željeni psihološki ekvilibrijum. Na ovaj način, osobe sa ome-

tenošću postaju „vlasnici“ negativnih epiteta. Na negativnim osećanjima i otporima zasnivaju se negativni stavovi, odnosno predrasude, koje može pratiti ponašanje izbegavanja. Koherentnost ljudskog ponašanja tako je postignuta.

Učestalo korišćenje procesa projekcije pomoću koga se vlastita neprijatna osećanja projektuju na drugog, kao što je još Adorno sa saradnicima empirijski utvrdio, karakteristika je autoritarne ličnosti. Na ovaj proces značajno utiče procena pojedinca o stepenu nepoznatosti i različitosti objekta sa kojim se susreće. Neka istraživanja empirijski potvrđuju razliku u izražavanju negativnih stavova u odnosu na tip ometenosti (Furnham & Pendred 1983; Radoman 1995; Dimoski, 2011). Osobe sa telesnim invaliditetom i intelektualnom ometenošću se tretiraju sa više negativnih stavova u odnosu na osobe sa oštećenjem vida i sluha. Odnos prema osobama sa oštećenjem sluha, npr., determinisan je okolnošću da se ove osobe ne doživljavaju kao upadljivo različite (nema spolja vidljive različitosti) i zbog toga su stavovi prema njima, kako pokazuju empirijska istraživanja, tolerantniji u odnosu na stavove prema osobama sa ostalim vidovima ometenosti (Dimoski, 2011). Identifikacija sa osobama koje se mentalno ili fizički opažaju u većoj meri različite, odvija se znatno teže i uz javljanje za svest i savest pojedinca neprimernih osećanja, što dalje vodi formiranju negativnijih socijalnih stavova.

Za očekivati je da će se u susretu sa osobama kod kojih je fizička i/ili psihička različitost eksplicitna i upadljiva (npr. osobe sa telesnim invaliditetom, naročito one koje nemaju ekstremitete ili koje su korisnici kolica, osobe sa teškom mentalnom ometenošću) angažovati određeni doživljaji koji se prepoznaju kao nepoželjni od strane svesnog dela ličnosti. Susret sa osobama sa telesnim invaliditetom može izazvati iracionalan strah od ugroženosti sopstvene „telesne šeme“ koji se bazira na veoma ranim iskustvima diferencijacije između ja i ne-ja. Ovi bazični strahovi od skrnavljenja sopstvenog tela, kao i kastracione anksioznosti imaju snažno dejstvo na psihološko funkcionisanje pojedinca. U ovakvim iracionalnim reakcijama moguće je tragati za „zametkom“ otpora pojedinca prema ovoj grupi ljudi. Ovakvi otpori, ako su svesni, neprijatni su i za samog pojedinca. Da bi kompenzovao ovakva osećanja, pojedinac se može ponašati pokroviteljski i u skladu sa društvenim konvencijama. Sledeći psihoanalitička shvatanja, može se pretpostaviti, da će od savesti pojedinca, odnosno jačine Super Ega zavisiti u kojoj meri će

ovakva neprijatna osećanja dopreti do svesti, odnosno koliko će snažno delovati mehanizmi odbrane koji će omogućiti pojedincu da bude u kontaktu sa ovakvim neprijatnim osećanjima.

Na manifestnom nivou, stavove bazirane na ovakvim kontroverznim doživljajima u istraživačkoj praksi često možemo detektovati kao neutralan stav. Neutralan stav, onaj koji nije ni pozitivan ni negativan, podrazumeva nekoherentnost tri aspekta stava, kao i emotivnu ambivalenciju koju skale za merenja stavova nisu u mogućnosti da valjano detektuju.

Susret sa osobama sa ometenošću, takođe, može aktivirati i proganjajuće anksioznosti bazirane na iracionalnom osećanju krivice. Pri ovakvom susretu može se javiti strah od toga da će pojedinca sustići kazna u vidu ometenosti, slična onoj koja je već sustigla osobe sa ometenošću. Ova ideja može imati proganjajuće dejstvo, uznemirujuća je i veoma neprijatna za pojedinca. Ovakvo nelagodno osećanje se potiskuje, dok se na planu ponašanja može javiti izbegavanje. Tendencija ka izbegavanju osoba sa ometenošću nije socijalno prihvatljiva, potiskuje se, dok se spolja manifestuje neutralan ili čak pozitivan odnos modelovan od strane instanci ličnosti Ego i Super Ego. Neki autori (Radoman, 1985) su razmatrali i eventualno dejstvo mehanizma odbrane reakcione formacije kojim bi se objašnjavalo manifestovanje osećanja i ponašanja suprotnih od onih koja se javljaju na nesvesnom nivou (npr. preterana briga i pažnja prema osobama sa ometenošću).

Predrasude prema osobama sa ometenošću u vezi su sa strukturom ličnosti pojedinca koji izražava predrasude. Našim prethodnim istraživanjem (Dimoski, 2011.) je utvrđena korelacija između autoritarnosti pojedinca i njegovih stavova prema osobama oštećenog sluha i osobama sa drugim vidovima ometenosti, a statistički je utvrđena i prediktivna vrednost ove varijable.

Psihoanalitičko tumačenje predrasuda prema osobama sa ometenošću otvara pitanje valjanog izučavanja ovog fenomena. Uzimanje u obzir nesvesnih procesa, afektivne ambivalencije i nekoherentnosti aspekata stava podstiče traganje za instrumentima koji, na kompletne načine od skala stavova uspevaju da identifikuju autentične stavove pojedinca. Jedan ovakav trend predstavljaju istraživanja stavova u kojima se kao instrumenti koriste projektivne ili poluprojektivne tehnike (npr. poluprojektivna multidimenzionalna skala - MAS).

ZAKLJUČAK

Za psihologiju i sociologiju ometenosti, kao i za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, psihoanalitička tumačenja predrasuda prema osobama sa ometenošću imaju značajan eksplanatorni potencijal. Ovaj teorijski pristup daje doprinos razumevanju predrasuda prema ovoj grupi ljudi pre svega izučavajući faktor ličnosti koji uz ostale (učenje, kontakt, informisanje itd.) upliviše u razvoju predrasuda kod pojedinca. Fokuseranje na strukturu ličnosti pojedinca značajno je i zbog činjenice da je ličnost neopravdano malo izučavana kao faktor nastanka predrasuda prema osobama sa ometenošću. Ovo tumačenje daje pokušaj objašnjenja procesa (svesnih i nesvesnih) koji su u osnovi razvoja diskriminatornog odnosa prema ovoj grupi ljudi.

Psihoanalitička tumačenja predrasuda i specifično predrasuda prema osobama sa ometenošću predstavljaju vredan teorijski okvir u kojem se mogu komponovati istraživanja koja se bave ličnošću osobe sa predrasudama – njenom strukturom, korišćenjem određenih mehanizama odbrane, nesvesnom motivacijom i sl. Ovaj doprinos omogućava potpunije izučavanje mozaika faktora koji uplivišu u razvoju složenog fenomena kao što su predrasude. Fokus se stavlja na nedovoljno izučene faktore ličnosti, a uzimanje u obzir dejstva nesvesnih procesa predstavlja originalan doprinos ovog teorijskog pristupa. Implementacija psihoanalitičkog teorijskog diskursa u istraživačku praksu tiče se proširivanja instrumentarija kojim se mere stavovi, naročito u smeru razvoja nedirektivnih, projekivnih tehnika izučavanja socijalnih stavova.

LITERATURA

1. Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J. & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*, New York. Harper and Row.
2. Akrami, N. (2005). *Prejudice: The Interplay of Personality, Cognition and Social Psychology*. Uppsala Universitet. Uppsala; Retrieved September 01, 2012. From: www.divaportal.org/diva/getDocument?urn_nbn_se_uu_diva-5785_2_fultext.pdf
3. Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. New York: Doubleday anchor books.

4. Bojanović, R. (1985). *Autentična i neautentična ličnost*. Beograd: Prosveta.
5. Bojanović, R. (2004). *Autoritarni pogled na svet*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
6. Brojčin, B. (2008). Stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću. U: Radovanović, D. (Ur.) *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi*. (251-269) Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
7. Brewer, M.B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444.
8. Brown, R. (1995). *Prejudice: Its Social Psychology*. Cambridge, MA: Blackwell.
9. Cameron, L. & Rutland, A. (2006). Extended contact through story reading in school: Reducing children's prejudice toward the disabled. *Journal of Social Issues*, 62, 469-488.
10. Castelli, L., Zogmeister, C. & Tomelleri, S. (2009). The transmission of racial attitudes within the family. *Developmental Psychology*, 45, 586-591.
11. Crandall, C.S., Eshleman, A. & O'Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: The struggle for internalization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 359-378.
12. Crandall, C. & Martinez, R. (1996). Culture, ideology and antifat attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 1165-1176.
13. Cockerham, W. C. (1981). *Sociology of Mental Disorder*. Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice Hall.
14. Dimoski, S. (2009). Autoritarnost kao prediktor negativnih stavova prema osobama sa ometenošću. U: Radovanović, D. (Ur.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*. (535-549). Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
15. Dimoski, S. (2010). Značaj empirijskih istraživanja socijalnih stavova u planiranju društvene brige prema osobama sa ometenošću. U: Kovačević, J., Vučinić, V. (Ur.) *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman, 1. deo*, (395-407). Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
16. Dimoski, S. (2011). *Stavovi prema osobama oštećenog sluha i faktori koji ih određuju*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

17. Duriez, B., Soenens, B. & Vansteenkiste, M. (2007). In search of the antecedents of adolescent authoritarianism: The relative contribution of parental goal promotion and parenting style dimensions. *European Journal of Personality*, 21, 507-527.
18. Ekehammar, B. & Akrami, N. (2003). The relation between personality and prejudice: A variable and a person-centred approach. *European Journal of Personality*, 17, 449-464.
19. Fishbein, H. D. (1996). *Peer prejudice and discrimination: Evolutionary, cultural and developmental dynamics*. Boulder: CO Westview.
20. Furnham, A. & Pendred, J. (1983). Attitudes towards the mentally and physically disabled. *The British Journal of Medical Psychology*, 56 (2), 179-187.
21. Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
22. Harris, D. B., Gough, H. G. & Martin, W. E. (1950). Children's ethnic attitudes: Relationship to parental beliefs concerning child training. *Child Development*, 21, 169-181.
23. Hebl, M.R. & Kleck, R.E. (2000). The social consequences of physical disability. In: Heatherton, T. F., Kleck, R.E., Hebl, M. R., & Hull, J. G. (Eds): *Social Psychology of Stigma* (419-439). London: The Guilford Press.
24. Horowitz, E.L. & Horowitz, R.E. (1938). Development of social attitudes in children. *Sociometry*, 1, 301-338.
25. Hol, K. & Lindzi, G. (1983). *Teorije ličnosti*. Beograd: Nolit.
26. Kaplan, D. (1996). *The Definition of Disability*. The Center for an Accessible Society. Retrieved July, 20, 2012. From: <http://www.accessiblesociety.org/topics>
27. Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.
28. Kurzban, R. & Leary, M. R. (2001). Evolutionary origins of stigmatization: The functions of social exclusion. *Psychological Bulletin*, 127, 187-208.
29. Klajn, M. & Rivijer, Dž. (2008). *Ljubav, mržnja i reparacija*. Novi Sad: Akademska knjiga.
30. Maričić, J. (2009). Teorije i istraživanja predrasuda u dječjoj dobi. *Psihološke teme* 18 (1), 137-157.
31. McFarland, S.G. (2001). *Prejudiced people: Individual differences in explicit prejudice*. Western Kentucky University.

32. Park, J. H., Faulkner, J. & Schaller, M. (2003). Evolved disease-avoidance processes and contemporary anti-social behaviour: Prejudicial attitudes and avoidance of people with physical disabilities. *Journal of Nonverbal Behavior*, 27, 65-87.
33. Popović, M., Opalić, P., Kuzmanović, B., Đukanović, B., Marković M. (1988). *Mi i oni drugačiji. Istraživanje stavova prema duševnim bolesnicima, narkomanima i alkoholičarima*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
34. Radoman, V. (1985). *Značenje nasvesne motivacije roditelja hendikepirane dece*, Sabor psihologa Srbije. Aranđelovac.
35. Radoman, V. (1995). Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima naročito prema gluvoći i gluvima. *Defektološka teorija i praksa 1*, 106-114.
36. Reber, A S. & Reber, E. (2001). *The Penguin Dictionary of Psychology*. London: Penguin books.
37. Rot, N. (2006). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
38. Rejk, B., Edkok, K. (1987). *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*. Beograd: Nolit.
39. Todosijević, B. & Enyedi, Z. (2003). Authoritarianism vs. cultural pressure. *Journal of Russian and East European Psychology*, 40, 31-54.
40. Todosijević, B. (1993). Relacije između porodičnog funkcionisanja i autoritarnosti, U: Genc, L., & Ignjatović, I., (Ur.) *Ličnost u višekulturnom društvu*, (195-213). Novi Sad: Filozofski fakultet.
41. Todosijević, B. & Enyedi, Z. (2002). Značenje autoritarnosti: uloga agresivnosti, alijenacije i anksioznosti, *Pedagoška stvarnost*, 49 (4-5), 252-271.
42. Todosijević, B., (2008). Autoritarna ličnost: psihoanaliza antisemitizma i predrasuda. *Psihologija*, 41 (2). 123-147.
43. Trebješanin, Ž. (2008). *Uvod u opštu psihologiju*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
44. Young, C. (1993). The dialectics of cultural pluralism. In: Young, C. (Eds.), *The Rising Tide of Cultural Pluralism: The Nation-State at Bay?* (3-35). Madison, WI: University of Wisconsin Press.

PSYCHOANALYTICAL INTERPRETATIONS OF PREJUDICES WITH EMPHASIS ON PREJUDICES TOWARDS PERSONS WITH DISABILITIES

Sanja Dimoski

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

This paper deals with interpretations of prejudices and specifically, prejudices towards people with disabilities, from the perspective of one of the many theoretical approaches. Psychoanalytic theoretical point of view interpret prejudices through the personality of the individual. The study and interpretation of prejudices towards people with disabilities is one of the major themes of modern social model of disability. Psychoanalytic interpretations determine prejudices, as well as prejudices towards people with disabilities, as a result of defense mechanisms, especially projection. This paper discusses the emotional component of attitude, based on its predominance in prejudices, as a extreme attitudes. In this analysis we have taken into account the emotional and unconscious reactions that can compose an emotional ambivalence in relation to the object of an attitude. Prejudice towards people with disabilities were brought in connection with the irrational and emotional reactions and unconscious fantasies related to the object of an attitude.

Keywords: prejudices, person with disabilities, psychoanalytic theory, defense mechanisms

Primljeno: 26. 9. 2012

Prihvaćeno: 2. 11. 2012.